

Για τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση

Συνέντευξη του Γιάννη Μηλιού στον Χρήστο Βαλλιάνο για το *Commune*

1. Θα πρότεινα να ξεκινήσουμε τη συζήτησή μας με μια δική σου πολύ σύντομη παρουσίαση του τελευταίου βιβλίου σου για την Ελληνική Επανάσταση. Ποια θεωρείς ότι είναι η βασική θέση (ή οι βασικές θέσεις) του βιβλίου, και γιατί αυτή (ή αυτές) είναι σημαντικές για τη μελέτη του 1821 και της νεοελληνικής Ιστορίας γενικότερα;

Τρεις είναι οι βασικές θέσεις του βιβλίου: (α) Το έθνος αποτελεί μια ιστορικά πρόσφατη, ειδικά καπιταλιστική, μορφή συνοχής των ανταγωνιστικών τάξεων, η οποία συνιστά αποτέλεσμα του εθνικισμού, δηλαδή μιας ιδιαίτερης πολιτικοποίησης των λαϊκών μαζών, που «απαιτούν» ταυτόχρονα πολιτικά-συνταγματικά δικαιώματα και (εθνικά) «καθαρή» κρατική επικράτεια. Συνιστά ένα νέο τρόπο υπαγωγής των μαζών στην καπιταλιστική εξουσία, δια του κράτους, στο οποίο οι μάζες «αντιπροσωπεύονται» πλέον ως πολίτες. Πριν την εποχή των εθνικισμών, δηλαδή πριν την Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση, οι πληθυσμοί των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών αποτελούσαν *υπηκόους* των οποίων η υπαγωγή στην εξουσία διαμεσολαβείτο από διαφορετικούς πολιτικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς (θρησκεία, όρκοι στον μονάρχη ή στους άρχοντες-πατρικίους, συστήματα «προνομίων» κλπ.). (β) Η Ελληνική Επανάσταση στόχευε στην ίδρυση ενός αστικού *συνταγματικού εθνικού* κράτους, το οποίο και πέτυχε στον γεωγραφικό χώρο της νότιας Ελλάδας (μετά την αποτυχία της στη σημερινή Ρουμανία τον Φεβρουάριο-Ιούνιο 1821), όπου διαμόρφωσε, το 1821-1822, τους πρώτους ρεπουμπλικανικούς μηχανισμούς διοίκησης και εξουσίας και τους συνταγματικούς θεσμούς αντιπροσώπευσης των μαζών που αναγνωρίζονταν σε αυτό. (γ) Στην Επανάσταση βρίσκεται η ρίζα της «Μεγάλης Ιδέας», της επεκτατικής στρατηγικής του ελληνικού κράτους κατά τον πρώτο αιώνα ύπαρξής του. Καθώς κατά την Επανάσταση, αλλά και αργότερα, μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα δεν είχε αναπτυχθεί στα Βαλκάνια, στη Μικρά Ασία κλπ. κανένας άλλος εθνικισμός πέραν του ελληνικού, οι επαναστάτες θεωρούσαν Έλληνες όλους τους ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς των περιοχών αυτών και επιδίωκαν «να τους απελευθερώσουν». Μετά την ίδρυση του κράτους η «Μεγάλη Ιδέα» αντλούσε επιπλέον επιχειρήματα αφενός από την ηγετική θέση που κατείχε το ελληνικό κεφάλαιο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και αφετέρου από την κατασκευασμένη «εθνική ιστορία» που «αποδεικνυε» την προαιώνια «ελληνικότητα» των διεκδικούμενων περιοχών. Θεωρώ ότι με τις θέσεις αυτές ανασκευάζεται το επίσημο «εθνικό αφήγημα» στο οποίο εδράζεται η σύγχρονη εθνικιστική ιδεολογία.

2. Μπορώ να υποθέσω ότι οι θέσεις αυτές, τουλάχιστον με αυτή τη διατύπωση, περικλείουν ένα στοιχείο πρόκλησης, αφού δεν έχουν παρουσιαστεί ποτέ στην κατά τα άλλα πλουσιότατη ιστοριογραφία της Ελληνικής Επανάστασης. Ωστόσο, υπάρχουν κάποιες ιστορικές προσεγγίσεις του 1821, συνολικές ή σε επιμέρους όψεις του, που θεωρείς ότι συγγενεύουν με την προσέγγιση που προτείνεις στο βιβλίο σου;

Πράγματι υπάρχουν τέτοιες μελέτες, τις οποίες επιχείρησα να αξιοποιήσω, χωρίς πάντα, βέβαια, να τις αποδέχομαι στο σύνολό τους. Αξίζει να επισημάνω δύο εκδόσεις που θεωρώ τις σημαντικότερες: Το δίτομο έργο του Gunnar Hering *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2004) και τον συλλογικό τόμο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, σε επιμέλεια Όλγας Κατσιαρδή-Hering, Αναστασίας Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνας Νικολάου και Βαγγέλη Καραμανωλάκη (Αθήνα: Ευρασία, 2018). Πέραν αυτών σημαντικά στοιχεία για την κριτική του παραδοσιακού «εθνικού αφηγήματος» της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού και των συνήθων δυαδικών διαχωρισμών όπως υπόδουλος - ελεύθερος, σκλαβιά - αντίσταση, φωτισμένη Δύση - βαρβαρική Ανατολή, εθνικό - αντεθνικό, «λαϊκό» εναντίον «ξενόδουλου» 1821, κλπ. αντλώ από το έργο των Σπύρου Ασδραχά, Βασίλη Κρεμμυδά, Φίλιππου Ηλιού, Βασίλη Παναγιωτόπουλου, Τζερίνας Χαρλαύτη, Αναστασίας Παπαδιά-Λάλα κ.ά. Οι μελέτες αυτές έρχονται να προστεθούν στις παλαιότερες του Σεραφείμ Μάξιμου, αλλά και του Παντελή Πουλιόπουλου, που τεκμηριώνουν την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων σε περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας στις οποίες τον καθοριστικό ρόλο έπαιζε το ελληνόφωνο στοιχείο, και όπου μεταγενέστερα έλαβε χώρα η εθνική πολιτικοποίηση των μαζών.

3. Μια από τις πιο «προκλητικές» απόψεις που συναντά ο αναγνώστης του βιβλίου σου αφορά τη συμμετοχή των «μαζών» στην Επανάσταση. Ισχυρίζεσαι λοιπόν, ότι μέσα σε ένα χρονικό διάστημα λίγων δεκαετιών, που συνέπεσε με βαθιές αλλαγές στην κοινωνική και την οικονομική δομή συγκεκριμένων επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι κάτοικοι αυτών των επαρχιών ανέπτυξαν ελληνική εθνική συνείδηση που όχι απλά τους συνέδεε (φαντασιακά) με την αρχαία Ελλάδα, αλλά και τους κινητοποιούσε στη διεκδίκηση ενός εθνικού κράτους εμπνεόμενου από τις διακηρύξεις της Γαλλικής Επανάστασης. Και μάλιστα, υπαινίσσεσαι ότι ανάλογης έκτασης με τη συμμετοχή στον αγώνα ήταν και η εμπλοκή των μαζών στις εμφύλιες αντιπαραθέσεις, γεγονός που αναδείκνυε το βάθος των πολιτικών διαφορών και των διακυβεύσεων, και τη γείωσή τους στους κόλπους του πληθυσμού. Από την άλλη πλευρά βεβαίως, από μια «μεταμοντέρνα» οπτική, υποστηρίχτηκε ότι οι αγωνιστές του '21, αν πάρουμε ως παράδειγμα π.χ. το τι έγινε μετά την άλωση της Τριπολιτσάς, ήταν απλά κάποιοι «κατσαπλιάδες». Τέλος υπάρχει και η άποψη που διαχωρίζει κατηγορικά πολιτικούς και οπλαρχηγούς...

Προϋπόθεση για την ανάπτυξη του εθνικισμού, δηλαδή για την εθνική πολιτικοποίηση των μαζών, αποτέλεσαν οι διαδικασίες οικονομικής, ιδεολογικής και πολιτικής ενοποίησης, από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, των χριστιανικών πληθυσμών και περιοχών που συνδέθηκαν με την αλματώδη ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων και των συναρτώμενων μαζί τους εμπορικών δικτύων. Οι διαδικασίες αυτές ενοποίησαν οικονομικά και πολιτικά τον αγροτικό χώρο με τα αστικά κέντρα (τα κέντρα του εμπορίου μακρινών αποστάσεων με το εσωτερικό της Αυτοκρατορίας και το εξωτερικό). Επρόκειτο για πρωτοφανείς κοινωνικές εξελίξεις τεράστιας σημασίας, οι οποίες βρίσκονται ακριβώς στον αιτιακό πυρήνα της Επανάστασης. Η εθνική πολιτικοποίηση των μαζών (το αίτημα για «ελευθερία», «φώτα» και «φωτισμένο κράτος») διαμορφώθηκε μέσα σε αυτές τις διαδικασίες, ως όψη τους. Τα λαϊκά στρώματα και ιδίως οι ένοπλοι, έχοντας προσχωρήσει

στον εθνικισμό (στην εθνική ιδέα), συγκροτήθηκαν σε οιονεί πολιτική δύναμη που διαφύλασσε και στήριζε το ριζοσπαστικό-φιλελεύθερο θεσμικό πλαίσιο του κράτους της Επανάστασης. Από τις τάξεις τους αναδείχθηκαν νέοι πολιτικοί ηγέτες, πέρα από εκείνους που, σε κοινωνικά μετασχηματισμένη μορφή, προέρχονταν από το «παλιό καθεστώς»: τους προεστούς, τους αρματολούς και κλέφτες. Αυτή η μαζική κινητοποίηση περιείχε, βεβαίως, ταξικούς και πολιτικούς ανταγωνισμούς που εκδηλώθηκαν ποικιλοτρόπως, στις Εθνοσυνελεύσεις, στις αντιπαραθέσεις μεταξύ διαφορετικών κέντρων ισχύος και στους εμφύλιους πολέμους. Ιδίως σε στρατιωτικό επίπεδο, αναδείχθηκε από τους ενόπλους της Επανάστασης μια νέα ηγεσία (π.χ. Μακρυγιάννης), η οποία σε πολλές περιπτώσεις υποσκέλιζε του οπλαρχηγούς που προέρχονταν από τα αρματολίκια. Τα ένοπλα λαϊκά στρώματα ήταν βασικοί υποστηρικτές των συνταγματικών θεσμίσεων και των αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων και επιπλέον στρατεύονταν υπέρ της ίδρυσης *Εθνικού αντιπροσωπευτικού σώματος* και *ενιαίας διοίκησης* για όλη την απελευθερωμένη επικράτεια, σε αντιπαράθεση με τον αρχικά ομοσπονδιακό χαρακτήρα του κράτους (Πελοποννησιακή Γερουσία, Διοίκηση Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος και Οργανισμός Δυτικής Χέρσου Ελλάδος). Η έκβαση των εσωτερικών συγκρούσεων και κυρίως των δύο εμφυλίων πολέμων της περιόδου 1823-1824, δηλαδή η επικράτηση του συνταγματισμού στο διεθνές περιβάλλον μιας κατά κύριο λόγο απολυταρχικά διοικούμενης Ευρώπης, εικονογραφεί αυτή τη διάχυση και ηγεμονία στην πλειοψηφία του πληθυσμού των επαναστατημένων περιοχών των ριζοσπαστικών-διαφωτιστικών (αστικών) ιδεολογιών. Βεβαίως, παρά την ηγεμονία του αστικού ριζοσπαστισμού, το «παλιό» στοιχείο του «κλεφταρματολισμού» εξακολουθούσε να επιβιώνει αναφορικά με τη λαφυραγωγία, την αρπαγή Οθωμανών δούλων κλπ. Αυτό το «παραδοσιακό» κλεφταρματολικό στοιχείο συνάντησε (και δέθηκε με) την απαίτηση εξάλειψης του «Άλλου» που είναι ίδιον κάθε εθνικισμού: δηλαδή εξάλειψης αυτού που δεν μπορεί να ενταχθεί στο έθνος και πρέπει να αποβληθεί από την εθνική επικράτεια και την εθνική μνήμη, από τη νέα «ομογενή» κοινωνία που απαιτεί το «εθνικό ιστορικό πεπρωμένο». Είναι χαρακτηριστικό ότι με την κατάληψη της Τριπολιτσάς σφαγιάστηκαν όλοι όσοι θεωρήθηκε ότι δεν μπορούν να είναι Έλληνες, δηλαδή οι μη χριστιανοί, Μωαμεθανοί και Εβραίοι, άνδρες, γυναίκες και παιδιά αδιακρίτως. Ο Κολοκοτρώνης γράφει στα Απομνημονεύματά του ότι το «ελληνικό ασκέρν» «έκοβε και εσκότωνε από Παρασκευή έως Κυριακή, γυναίκαις, παιδιά και άντραις 32,000 [...] Το άλογό μου από τα τείχη έως τα σαράγια δεν επάτησε γη». Η περίπτωση της Τριπολιτσάς μπορεί να είναι η πλέον αιματηρή, αλλά δεν είναι η μόνη. Η Επανάσταση εισάγει μια πρωτοφανή και ανεπίστρεπτη τομή στην κοινωνία της εποχής: εθνική πολιτικοποίηση των λαϊκών τάξεων, θεσμοί αντιπροσώπευσης και νέοι τρόποι ένταξης των πληθυσμών στο κράτος, πολιτικά κόμματα, συνταγματική προοπτική και πολιτειακή τάξη, αλυτρωτισμός και εθνική «καθαρότητα». Στο πλαίσιο αυτό πολιτικοί και οπλαρχηγοί έχουν μεν διακριτούς ρόλους αλλά δεν αποτελούν ξεχωριστές, πολύ δε περισσότερο «αντιπαρατιθέμενες» παρατάξεις: και οι μεν και οι δε ήταν χωρισμένοι (και ενταγμένοι) στις τρεις πολιτικές παρατάξεις που διαμορφώθηκαν μέσα από τους πολιτικούς ανταγωνισμούς, τους εμφύλιους πολέμους και τις Εθνοσυνελεύσεις.

4. Ένα από τα «παραδόξα» της ιστοριογραφίας της σχετικής με την Ελληνική Επανάσταση (της επίσημης, αλλά έχω την εντύπωση και της μαρξιστικής, ή έστω αυτής που επικαλούνταν τον μαρξισμό) είναι και το γεγονός ότι επί ενάμιση και πλέον αιώνα παραγνωρίστηκε ο βαθιά δημοκρατικός και ριζοσπαστικός χαρακτήρας των οραμάτων, των διακηρύξεων και των θεσμών που αυτή ίδρυσε, ενώ από την

άλλη, δόθηκε μια μάλλον αγιογραφική εικόνα των λαϊκών ηρώων που «πολέμησαν και έδωσαν τη ζωή τους υπέρ πίστεως και πατρίδος» κ.λπ. Ακούγεται παράδοξο το ότι με αυτό τον τρόπο, η επίσημη αστική ιστοριογραφία υποβάθμισε τη σημασία και την ακτινοβολία μιας εθνικής επανάστασης με σαφώς αστικό χαρακτήρα.

Έχεις απόλυτο δίκιο. Σύμφωνα με την επίσημη ιστοριογραφία, η Επανάσταση του 1821 δεν ήταν παρά η τελική, αποφασιστική, στιγμή της συνεχούς «αντίστασης» «των Ελλήνων» στον «(τουρκικό) ζυγό», που συνεχιζόταν σε ολόκληρη την περίοδο των «τεσσάρων αιώνων σκλαβιάς». Το κυρίαρχο αυτό εθνικιστικό αφήγημα περί συνέχειας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα υποβαθμίζει και εν πολλοίς αποσιωπά την πολιτική και πολιτειακή τομή με την οποία συνδέεται και την οποία εκφράζει η επικράτηση της εθνικ(ιστικ)ής ιδεολογίας: τις ιστορικά πρωτοφανείς θεσμικές και πολιτειακές αλλαγές που συνδέονται με την εθνική πολιτικοποίηση των μαζών και (μέσω της Επανάστασης) την απαίτησή τους για θεσμούς αντιπροσώπευσης (και επομένως για ένα εθνικό-συνταγματικό κράτος «πολιτών»), οι οποίες διαμορφώνουν νέους τρόπους ένταξης των πληθυσμών στο κράτος, δηλαδή υπαγωγής τους στις καπιταλιστικές σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Αν το κυρίαρχο συγκροτητικό στοιχείο του «ελληνικού λαού» είναι η «αντίσταση και διαρκής ανταρσία», και μάλιστα «προτού ακόμα πέσει η Κωνσταντινούπολη» (όπως γράφει ο Απόστολος Βακαλόπουλος και με παραλλαγές αναπαράγουν όλοι σχεδόν οι «εθνικοί» ιστορικοί), τότε έχουν ελάχιστη ή έστω μικρή σημασία οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα: το έθνος («ο ελληνικός λαός») συνιστά μια διστορική ενότητα, ανεξάρτητη από αυτούς τους μετασχηματισμούς, ουσιαστικά ανεξάρτητη από τις κοινωνικές σχέσεις. Και η διαφορά της Επανάστασης από τις άλλες υποτιθέμενες «αντιστάσεις» είναι μόνο ότι αυτή ήταν νικηφόρα. Ο εθνικισμός αρνείται τον εαυτό του, την ιστορική του ιδιαιτερότητα, την τομή που εισάγει στην ιστορία. Διακηρύσσει ότι σημασία έχει ό,τι προϋπήρχε αυτής της τομής, η υποτιθέμενη «ενότητα» του «ελληνικού λαού», μέσω της «αντίστασης». Μάλιστα, οι συντηρητικοί ιστορικοί, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, απαξιώνουν τους ριζοσπάστες πολιτικούς της Επανάστασης (και πρώτον απ' όλους τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο) για να καταλήξουν ότι τα Συντάγματα και το δημοκρατικό θεσμικό πλαίσιο του επαναστατικού κράτους ήταν «ξενόφερτα» και «ανεφάρμοστα» – ισχυρισμοί που πολύ απέχουν από την πραγματικότητα: τα δημοκρατικά-ρεπουμπλικανικά πολιτεύματα της περιόδου 1821-1827, προέκυψαν μέσα από τη «γείωση» των επαναστατικών ιδεών στις ανάγκες της ένοπλης απελευθερωτικής δράσης και τις ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες στην επικράτεια του νέου κράτους. Οι δε ομοιότητες με την Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση ήταν αναμενόμενες: μια αστική επανάσταση, εφόσον είναι ακριβώς επανάσταση, είναι φυσικό να έχει ορισμένες βασικές αρχές και στρατηγικούς στόχους όπου και αν ξεσπάσει, αρχές και στόχους γύρω από τους οποίους αναπτύσσεται η (αστάθμητη) δυναμική της.

5. Από την άλλη, πώς μπορεί να εξηγηθεί ότι και η μαρξιστική ιστοριογραφία υποτίμησε αυτές τις όψεις της Ελληνικής επανάστασης;

Η μαρξιστική ιστοριογραφία υποτίμησε αυτές τις όψεις της Ελληνικής Επανάστασης όταν κυριάρχησαν στο εσωτερικό της Αριστεράς οι θεωρίες της «εξάρτησης» και «υπανάπτυξης» του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στη δεκαετία του 1930. Η πρώτη περίοδος της

μαρξιστικής ιστοριογραφίας κινείται σε διαφορετική κατεύθυνση, παρά τις όποιες σχηματοποιήσεις και απλουστεύσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γεώργιος Σκληρός, ασκώντας κριτική το 1908 προς τους «νατσιοναλιστές» που αρνούσαν ότι το 1821 ήταν κοινωνική (αστική) επανάσταση, έγραφε: «αναφορικός με την Ελλάδα έπρεπε να μας αποδείξουν: [...] Ότι η επανάστασή μας δεν ήταν καθόλου αστική, αλλ' ότι την έκαναν ή οι φαναριώτες και λοιποί κοτσαμπάσιδες και προύχοντες ή έγινε για απλούς ιδεολογικούς εθνικούς λόγους» (Γ. Σκληρός *Έργα*, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1977: 391). Όμως, αυτές τις θέσεις που υποστήριζαν τότε οι «νατσιοναλιστές», οι εθνικιστές, υιοθέτησε στη δεκαετία του 1930 η επίσημη Αριστερά και οι υπόλοιποι οπαδοί της ελληνικής «εξάρτησης και υπανάπτυξης», κακοποιώντας τα ιστορικά δεδομένα. Την αρχή έκανε ο Γιάννης Ζέβγος [Ζεύγος], που ήδη το 1934 δημοσίευσε μια μπροσούρα με τίτλο *Γιατί η Επανάσταση στην Ελλάδα θ' αρχίσει σαν αστικοδημοκρατική*. Το σκεπτικό του, το οποίο αποτέλεσε έκτοτε «κανόνα», προτάσσει το σχήμα της «προδοσίας» από την αστική τάξη και τους φεουδάρχες-κοτσαμπάσιδες του εθνικού αγώνα τον οποίον διεξήγαγε ο ελληνικός λαός το 1821. Οι στόχοι της Επανάστασης (αστικοδημοκρατική επανάσταση – εθνική ανεξαρτησία) παρέμειναν έκτοτε σε εκκρεμότητα, και θα τους πραγματοποιούσε το «σύγχρονο επαναστατικό κίνημα».

6. Η επίσημη εθνική αφήγηση για το 1821 (οι Έλληνες που «κράτησαν άσβεστη την εθνική τους συνείδηση και το ελεύθερο πνεύμα τους στη διάρκεια μιας μακραίωνης σκλαβιάς, την οποία αποτίναξαν όταν τους δόθηκε η κατάλληλη ευκαιρία») θεμελιώνεται σε μια σειρά από μύθους-σύμβολα (το Κρυφό σχολειό, η Αγία Λαύρα κ.λπ.) Μπορούμε να πούμε ότι η αφήγηση αυτή εξυπηρετούσε κάποιες πολιτικές σκοπιμότητες -διαχρονικές ή συγκυριακές- ή ήταν απλά η έκφραση της κυριαρχίας του εθνικισμού μέσω του οποίου το έθνος αντιλαμβάνονταν την ιστορία του;

Το αρχικό αφήγημα της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας κατά την Επανάσταση και μέχρι χοντρικά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ήταν διαφορετικό. Ουσιαστικά από την εποχή της ακμής του ελληνικού Διαφωτισμού τον 18^ο αιώνα, αλλά με τρόπο καθολικό κατά την Επανάσταση, προβαλλόταν βέβαια η αντίληψη της συνέχειας του ελληνικού έθνους – η οποία ουδέποτε αμφισβητήθηκε από την επίσημη «εθνική ιστοριογραφία» μέχρι σήμερα. Εντούτοις, επρόκειτο για μια «διαφωτιστική» εκδοχή αυτής της αντίληψης, σύμφωνα με την οποία το ελληνικό έθνος έζησε στη «σκλαβιά» επί δύο χιλιάδες χρόνια: ο ελληνισμός ήταν ελεύθερος και μεγαλοργούσε στην αρχαιότητα (αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία κ.λπ.), για να υποταχθεί αρχικά στους Μακεδόνες και στη συνέχεια στους Ρωμαίους, κατόπιν στους Βυζαντινούς και τέλος στους Οθωμανούς βαρβάρους. Οτιδήποτε, δηλαδή, δεν είχε τη μορφή δημοκρατίας, από την οποία αντλούσαν το πρότυπό τους οι εθνικά πολιτικοποιημένοι πληθυσμοί, ήταν μια τυραννική κυριαρχία (επί των Ελλήνων και της Ελλάδας – και ως «Έλληνες» θεωρούντο, όπως είπαμε, όλοι οι χριστιανοί της οθωμανικής Αυτοκρατορίας). Το κράτος που προκύπτει από το '21 θεωρείτο η «ανάσταση» του (αρχαίου) Έθνους, ενώ όλο το ενδιάμεσο ιστορικό διάστημα αποτελούσε περίοδο εθνικής σκλαβιάς. Εντούτοις, το κυρίαρχο αυτό σχήμα παύει να είναι αποτελεσματικό όταν διαμορφώνονται πλέον, από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, ο βουλγαρικός, ο σερβικός και οι άλλοι βαλκανικοί εθνικισμοί: αφενός δεν μπορεί πλέον να ταυτίζεται ο Έλληνας με τον ορθόδοξο χριστιανό· αφετέρου, στον βαθμό που στα διεκδικούμενα από το ελληνικό κράτος εδάφη δεν κατοικούν μόνο (ούτε κατά κύριο λόγο)

ελληνόφωνοι πληθυσμοί, πολύ δε περισσότερο πληθυσμοί με ελληνική εθνική συνείδηση, ζητούμενη ήταν πλέον η προαιώνια *ελληνικότητα του εδάφους*, και αυτό μπορούσε να το εξασφαλίσει μόνο η ιδέα της ελληνικότητας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Εφόσον υπάρχουν διαφορετικά έθνη-κράτη που διεκδικούν τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, απαιτούνταν να δειχθεί ότι, πριν την κάθοδο των Οθωμανών, στα διαφιλονικούμενα εδάφη υπήρχε ένα *ελληνικό κράτος*, το Βυζάντιο. Με τον τρόπο αυτό τεκμηριωνόταν ότι το νέο ελληνικό κράτος ήταν ο «νόμιμος» διεκδικητής των οθωμανικών εδαφών. Η επικράτηση της νέας «σχολής» των Ζαμπέλιου και Παπαρρηγόπουλου, βασικός άξονας της οποίας ήταν η «ελληνικότητα» του Βυζαντίου, μπόρεσε έτσι να κυριαρχήσει εύκολα, με την υποστήριξη της κεντρικής διοίκησης και του εκπαιδευτικού μηχανισμού του ελληνικού κράτους. Αυτό που άλλαξε επομένως στη διάρκεια του 19ου αιώνα ήταν οι πεποιθήσεις για τους όρους ύπαρξης και «σκλαβιάς» του ελληνισμού κατά τους αιώνες της ύπαρξής του. Με τον τρόπο αυτό εξασθένησε όμως το στοιχείο της «δημοκρατίας» ως συστατικό της «ελληνικότητας» και αποκτούσαν έδαφος θεοκρατικές, αυταρχικές κλπ. θεωρήσεις. Σε αυτό το έδαφος κατασκευάστηκε για παράδειγμα ο μύθος του «κρυφού σχολείου», σε πλήρη αντιπαράθεση με την υπάρχουσα ιστορική έρευνα. (Για παράδειγμα το δίτομο έργο, χιλίων περίπου σελίδων, του Τρύφωνα Ε. Ευαγγελίδη *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, που κυκλοφόρησε το 1936).

7. Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες θέσεις της όλης ανάλυσής σου αφορά τη συσχέτιση του κινήματος της Μεγάλης Ιδέας με την ίδια την Ελληνική Επανάσταση. Ισχυρίζεσαι ότι τόσο τη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας όσο και το όραμα της Μεγάλης Ιδέας πρέπει να τα δούμε ως «προϊόντα» του ελληνικού εθνικισμού, υπό τον όρο ότι ως εθνικισμό δεν θα θεωρήσουμε την «υπερβάλλουσα φιλοπατρία», όπως θα ήθελε να μας πείσει η κυρίαρχη ιδεολογία, αλλά την υλική εκείνη δύναμη που όπως έλεγε ο Χομπσμπάουμ, κρύβεται πίσω από κάθε εθνογένεση και κάθε εθνική επανάσταση.

Θέτεις το ζήτημα ακριβώς στη σωστή του βάση. Όπως επισήμανα εισαγωγικά, η ρίζα της Μεγάλης Ιδέας βρίσκεται στην αντίληψη ότι όλοι οι χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι Έλληνες, τους οποίους η Επανάσταση πρέπει να απελευθερώσει. Και για να μείνουμε στην πρώτη φάση διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους, ας αναφερθούμε σε κάποια χαρακτηριστικά ιστορικά ντοκουμέντα: Σε μια από τις τρεις προκηρύξεις που εξέδωσε στη Μολδαβία ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στις 24/2/1821, δηλαδή αμέσως μετά την κήρυξη της Επανάστασης, διαβάζουμε: «Ο Μωρέας, η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Σερβία, η Βουλγαρία, τα Νησιά του Αρχιπελάγους, εν ενί λόγω η Ελλάς άπασα έπιασε τα όπλα, δια να αποτίναξη τον βαρύν ζυγόν των Βαρβάρων». Και το 1824, ο Θεόδωρος Νέγρης (συντάκτης τον Νοέμβριο του 1821 της *Νομικής Διατάξεως* που διείπε τον *Άρειο Πάγο* – την προσωρινή διοίκηση της «Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος») σημείωνε: «Καθώς είναι δίκαιον να απολαμβάνουν τα Δικαιώματα του ελευθέρου πολίτου Έλληνας, ως γεννημένοι και κατοικούντες εις αυτήν την ελευθέραν γην χριστιανοί, απαράλλακτα δίκαιον είναι να τα απολαμβάνουν και οι αδελφοί αυτών, [...]. Ο Σέρβος, ο Βούλγαρος, ο Θραξ, ο Ηπειρώτης, ο Θεσσαλός, ο Αιτωλός, ο Φωκεύς, ο Λοκρός, ο Βοιωτός, ο Αθηναίος, [...] ο Σύριος, ο Εφέσιος, ο Βυδινός, [...]». Επίσης, το 1844, στην ομιλία του κατά την Εθνοσυνέλευση της

Τρίτης Σεπτεμβρίου, ο Ιωάννης Κωλέττης δήλωνε: «ημείς, οίτινες φέροντες εις την μία χείρα την σημαίαν της θρησκείας, και εις την άλλην την της ελευθερίας εκοπιάσαμεν επί πολυετίαν διά την απελευθέρωσιν όλων εν γένει των ορθοδόξων χριστιανών». Βλέπουμε λοιπόν ότι ο εθνικισμός περιέχει ιστορικά δύο τάσεις: αφενός μια «τάση ελευθερίας» αφετέρου μια «τάση ολοκληρωτισμού». Η «τάση ελευθερίας» συνδέεται με το αίτημα απελευθέρωσης από μια Αυτοκρατορία ή πολυεθνική κρατική οντότητα, η οποία από ένα ιστορικό σημείο και μετά βιώνεται ως πλαίσιο εθνικής σκλαβιάς και εθνικής καταπίεσης όσων ανήκουν στο έθνος που ζητά την ανεξαρτησία του. Συνδέεται επίσης με την απαίτηση κατάργησης ενός «δυναστικού» καθεστώτος, καθώς διεκδικεί τη μετατροπή του υπηκόου σε πολίτη, τη συνταγματική τάξη πραγμάτων και τη διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων των λαϊκών τάξεων (θεσμική «ισότητα εντός του έθνους»). Δίπλα όμως στην «τάση ελευθερίας», εξίσου εγγενής στη διαδικασία εθνικής συγκρότησης και στην υπόσταση κάθε έθνους, εμφανίζεται και η «τάση ολοκληρωτισμού»: η τάση ομογενοποίησης του «εσωτερικού» της εθνικής επικράτειας, η επιβολή της εθνικής νόρμας σε όλους τους πληθυσμούς της επικράτειας, η εθνική «καθαρότητα» του κράτους. Μετά την Επανάσταση, όπως και σε όλα τα παγιωμένα κράτη, η «τάση ολοκληρωτισμού» έχει πάντα το πάνω χέρι.

8. Ο ελληνικός εθνικισμός ήταν επίσης συνυφασμένος, τουλάχιστον για μια ολόκληρη περίοδο που κορυφώθηκε με τη Μικρασιατική εκστρατεία, με τον επεκτατισμό. Υπάρχει ωστόσο η άποψη ότι το στοιχείο του επεκτατισμού έχει οριστικά ακυρωθεί ύστερα από την καταστροφική ήττα της Μικρασιατικής εκστρατείας. Ο επίσημος εθνικός λόγος εδώ και δεκαετίες ισχυρίζεται ότι η Ελλάδα «είναι δύναμη ειρήνης και σταθερότητας», που «δεν διεκδικεί τίποτε, αλλά και δεν παραχωρεί». Είναι λοιπόν ο επεκτατικός χαρακτήρας του ελληνικού εθνικισμού οριστικά παρελθόν;

Κάθε καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός χαρακτηρίζεται από επεκτατικές ροπές. Ο καπιταλιστικός επεκτατισμός έχει ως βαθύ θεμέλιό του τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, την επέκταση της οικονομικής δραστηριότητας των επιμέρους κεφαλαίων πέρα από τα σύνορα της χώρας από την οποία εκκινούν. Εντούτοις, ενεργοί φορείς του επεκτατισμού στην εκάστοτε συγκυρία δεν είναι μόνο τα «οικονομικά συμφέροντα». Εξίσου συχνά είναι το «κρατικό» και το «εθνικό» συμφέρον, καθώς κεφάλαιο, κράτος και έθνος αποτελούν αλληλένδετες όψεις ενός και του αυτού κοινωνικού συστήματος. Ο εθνικισμός ως απαίτηση των μαζών στο κράτος, συνιστά όχι απλώς απαίτηση προς το εσωτερικό της κρατικής επικράτειας (αφενός για πολιτικά δικαιώματα και αφετέρου για εθνική «σαφήνεια» και «καθαρότητα») αλλά και απαίτηση προς το εξωτερικό του (για την επέκταση της επιρροής του κράτους και τη «διόρθωση» των συνόρων του). Μετά την Επανάσταση, η εξάπλωση των ελληνικών επιχειρηματικών δικτύων στον ευρύτερο χώρο των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας, της Μεσογείου, συνδεόταν στενά με το ελληνικό κράτος και τις υπηρεσίες του και εν μέρει αντλούσε το εργατικό δυναμικό της από τον πληθυσμό του Ελληνικού Βασιλείου. Ως αποτέλεσμα, η ισχυρή αυτή οικονομική παρουσία των ελληνικών επιχειρήσεων και κοινοτήτων προσέδιδε στη Μεγάλη Ιδέα την εικόνα μιας εφικτής μελλοντικής εξέλιξης στα μάτια της πλειοψηφίας του ελληνικού πληθυσμού. Επομένως η επεκτατική πολιτική του κράτους ενισχύεται και πολιτικοποιείται από τον εθνικισμό ως «λαϊκή» ιδεολογία. Αυτό που συνέβη με την ήττα του ελληνικού στρατού στην Ανατολία το 1922, είναι η υποχώρηση του *αλυστροτικού* επεκτατισμού και εθνικισμού, που στηριζόταν στο επιχείρημα περί «απελευθέρωσης υπόδουλων αδελφών μας». Σήμερα, ο ελληνικός επεκτατισμός στην περιοχή (αλλά και ευρύτερα, ως μέλος του NATO, της ΕΕ κλπ.) είναι προφανής, καίτοι

ντύνεται με τον μανδύα των «εθνικών δικαιωμάτων», και στο εσωτερικό των εθνικιστικών ιδεολογιών παραμένει «αόρατος». Όμως ούτε και ο αλυτρωτισμός εξαφανίστηκε πλήρως μετά το 1922. Ο εθνικισμός παίρνει και πάλι αλυτρωτικά χαρακτηριστικά όταν κάτι τέτοιο το επιτρέπει η συγκυρία. Για παράδειγμα, αμέσως μετά τη γερμανική κατοχή διαμορφώθηκε ένα ισχυρό εθνικιστικό κλίμα που απαιτούσε την επέμβαση του ελληνικού στρατού στην Αλβανία για να προσαρτήσει εκ νέου (όπως έκανε το 1940-41) τη λεγόμενη «Βόρεια Ήπειρο», που τότε «ήταν ελληνική». Αλλά και μετά το 1989, η απαίτηση να αλλάξει όνομα η Δημοκρατία της Μακεδονίας και η «απόρριψη», δια συλλαλητηρίων, του νέου της ονόματος, Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας, θα πρέπει να ερμηνευτεί όχι απλώς ως εκδήλωση εθνικισμού, αλλά και ως «μετάθεση» (από την επικράτεια στο όνομα) του αλυτρωτικού επεκτατισμού.

9. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η κυρίαρχη ιδεολογία έχει απομακρυνθεί από τα στερεότυπα της «πτωχής πλην τιμίας Ελλάδος», της μονίμως αδικημένης και εξαπατημένης από τους «ξένους», και τείνει να ενσωματώνει την εικόνα μιας «Ελλάδας-μέλους (πολιτικά και πολιτισμικά) της ισχυρής και ευημερούσας Ευρώπης», που «είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τις όποιες εξωτερικές απειλές», κ.λπ. Θα μπορούσαν αυτές οι μετατοπίσεις να σημάνουν και μια αναπροσαρμογή των εθνικών μύθων για το '21, υπέρ της (εξίσου ναρκισσιστικής) λογικής π.χ. ότι η Επανάσταση του 1821 αποτέλεσε την ελληνική συμβολή στη δημιουργία της σύγχρονης Ευρώπης του Διαφωτισμού και της δημοκρατίας;

Η Ελληνική Επανάσταση υπήρξε ένα ευρωπαϊκό και παγκόσμιο γεγονός μεγάλης σημασίας. Αποτέλεσε μια τομή εντός του ιστορικού πλαισίου που είχε εγκαινιάσει η Γαλλική Επανάσταση και στη συνέχεια οι ναπολεόντειοι πόλεμοι. Στο πνευματικό-ιδεολογικό αυτό πλαίσιο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, με την αντίθεση στο καθεστώς της απόλυτης μοναρχίας να διατηρείται και μετά την ήττα του Ναπολέοντα το 1815, και τις αντικαθεστωτικές μυστικές «Εταιρείες» να πληθαίνουν σε διάφορες χώρες, η ελληνική Επανάσταση έγινε αμέσως αντιληπτή, σε μια απολυταρχικά διοικούμενη Ευρώπη, ως κίνηση «ανατρεπτική της καθεστηκυίας τάξεως» και εξασφάλισε υποστήριξη από ριζοσπαστικούς κύκλους, τους λεγόμενους «Φιλέλληνες», τόσο στην Ευρώπη όσο και πέραν αυτής. Μάλιστα, ο Roderick Beaton, Ομότιμος Καθηγητής νεότερης και βυζαντινής ιστορίας στο King's College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, στην Έδρα «Κοραής», θεωρεί ότι με την Επανάσταση του 1821 «δημιουργήθηκε το 1830, το πρώτο από τα νέα έθνη-κράτη της Ευρώπης» (Roderick Beaton [2013], *Byron's War*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 346). Θεωρώ μάλλον αδύνατο αυτή η διεθνής σημασία της Επανάστασης για την εποχή της, να αποτελέσει τη βάση ενός νέου εθνικού αφηγήματος. Η εμμονή στη «συνέχεια του ελλητισμού», στις «αρχαιότητες» και τη βυζαντινή «ορθοδοξία», η υποτιθέμενη διαρκής «αντίσταση και ανταρσία» απέναντι στους κάθε λογής κατακτητές, έχουν δημιουργήσει ένα τέτοιο άκαμπτο αυτοαναφορικό πλαίσιο, που δεν χωράει πολλές τροποποιήσεις. Άλλωστε να μην ξεχνάμε ότι, έτσι κι αλλιώς, η αρχαία Ελλάδα υπήρξε η «κοιτίδα της δημοκρατίας», του «δυτικού πολιτισμού» κ.λπ. Κι αφού η σύγχρονη Ελλάδα είναι η συνέχεια της αρχαίας ... «χάρη σε μας υπάρχει ο ευρωπαϊκός πολιτισμός»! όπερ έδει δείξει!